

Veerkracht

Ir. E. Heleen van Haften
Drs. P.H. Kersten

Met medewerking van:

Wouter Boer
Marleen Braker
Wytze Brandsma
Christel Bultman
Femke Gordijn
Annemarie Klaasse
Jeroen Kok
Marre Loefs
Lianne van Rijssel
Sander Voortman
Anneke de Vries
Klaas de Vries
Maarten de Wolf

In opdracht van:

Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Ministerie van LNV, directie Landbouw, directie Wetenschap en Kennisoverdracht
Ministerie van VWS

Wageningen UR

I. Inleiding

Dit is een verkorte verslaggeving van een onderzoek naar de psycho-sociale situatie van melkveehouders wier bedrijven tijdens de MKZ-crisis werden geruimd.

Vorig jaar (maart – juli 2001 sloeg de Mond- en Klauwzeer (mkz) epidemie toe op de Veluwe (met name rond Kootwijkerbroek) en in het noordoosten van Friesland. Om deze epidemie te bezweren werden 270.000 dieren gedood ('geruimd'), waarvan 200.000 eerst (op het bedrijf) werden gevaccineerd. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) was de eerst verantwoordelijke voor deze ruiming.

Aanleiding

Het idee voor dit onderzoek kwam uit een (zelfhulp)groep van boeren en boerinnen (de werkgroep Landbouw en Armoede). Daar had men vastgesteld dat veel van de getroffen boeren en boerinnen er niet best aan toe waren. Er was sprake van klachten over neerslachtigheid, irritatie en onbeheersbare boosheid en bovendien waren er aanwijzingen voor een bovengemiddeld aantal zelfmoorden, die direct verband zouden houden met de mkz-crisis.

De betreffende boeren en boerinnen hadden het idee dat aan dat probleem iets gedaan zou moeten worden en daartoe allereerst behoefte was aan een *erkenning* van de ernst van de situatie.

Daartoe benaderden ze financiers. Deze werden gevonden bij Wageningen UR zelf, bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en het Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Deze verzochten Alterra het onderzoek uit te voeren.

Bij maatschappelijke rampen kan sprake zijn van diepgaande persoonlijke gevolgen die de vitaliteit van het individu maar ook van (delen van) de samenleving kunnen aantasten. In de samenleving is ook steeds meer erkenning van deze psycho-sociale gevolgen: men accepteert dat mensen van slag kunnen zijn door traumatische ervaringen in hun leefwereld en dat ze dan niet zomaar weer verder kunnen leven.

Voor de ministeries VWS en LNV levert dit beleidsvragen op. Het ministerie van LNV was belast met de uitvoering van het mkz-beleid (de ruiming) en werd als zodanig indringend geconfronteerd met de emoties die dat opriep. Andersom waren de uitvoerders van de ruiming de belichaming van een ramp. Een tijdlang zit je in angstige spanning, en dan komen 'ze'.

Voor de initiatiefnemers luidde de centrale vraag of de boeren en boerinnen op de geruimde bedrijven die heftige ervaring eigenlijk wel voldoende verwerkt hebben. Is het normaal dat mensen, óók na een half jaar, nog zo geschokt en zo kwetsbaar zijn? En als dat zo is, zijn ze dan wel in staat om op eigen gelegenheid de draad weer op te pakken en verder te gaan met hun leven?

II. De opzet van het onderzoek

Thermometer

De kern van het onderzoek behelst een klassiek, bijna technisch onderzoek naar de nu waarneembare situatie. We nemen de betrokkenen als het ware de temperatuur.

Aan de hand van een aantal gestandaardiseerde vragenlijsten worden verschijnselen gemeten als stress, marginalisatie en depressie: een aantal psychische gesteldheden die samen een indicatie geven van de 'veerkracht' van een persoon. Als mensen psychisch té ernstig gekwetst zijn, zijn ze niet meer in staat om er zelf weer bovenop te komen of zelf een genezingsproces op gang te brengen.

Weliswaar richt deze methode zich op het individu, maar door te werken met een zeer grote steekproef is het vervolgens ook mogelijk om statistisch valide uitspraken te doen voor groepen als geheel.

Interviews

In samenspraak met de Medisch Ethische Commissie van TNO te Zeist is gekozen voor mondelinge interviews. Het was immers niet bekend hoe de deelnemers eraan toe waren en wat de vragen dus los zouden maken. Enquêteurs kunnen in zo'n situatie een sfeer van vertrouwen creëren en minimaal een luisterend oor bieden. In het uiterste geval zouden ze – ze waren daar ook op getraind – doorverwijzen naar de hulpverlening. De interviews werden gehouden in de periode november 2001 tot en met februari 2002.

De enquêteurs

Het team van enquêteurs bestond uit 12 Wageningse studenten en pas afgestudeerden, met name uit de richtingen Dierlijke Productie Systemen en Communicatiewetenschappen. Zij kregen vooraf een training van vijf dagen met achtergrondtheorie, een interviewtraining en informatie uit het geruimde gebied van het maatschappelijk werk te Heerde.

Aanvankelijk was deze keuze omstreden. Je zou ook kunnen kiezen voor meer ervaren krachten. Het was echter bekend dat bij veel betrokkenen het vertrouwen in wat voor instantie dan ook geschokt was. In dat kader zijn studenten jong en onafhankelijk. Zij vertegenwoordigen geen instanties en zijn anderzijds uit de aard van hun studie bekend met het boerenbedrijf.

Verhalen en impressies

Deze keuze voor studenten bleek zeer geslaagd. De feedback van de boeren en boerinnen was dat ze zich erg op hun gemak voelden. Men voelde zich vrij om zich te uiten, zonder meteen verdacht te hoeven zijn op kwalijke consequenties. In veel gevallen werd het interview ervaren als een eerste gelegenheid om eindelijk eens het verhaal te kunnen vertellen en dat werd erg op prijs gesteld. We vermoeden dan ook dat het interviewen multifunctioneel is geweest in de zin dat het ook een therapeutische werking heeft gehad.

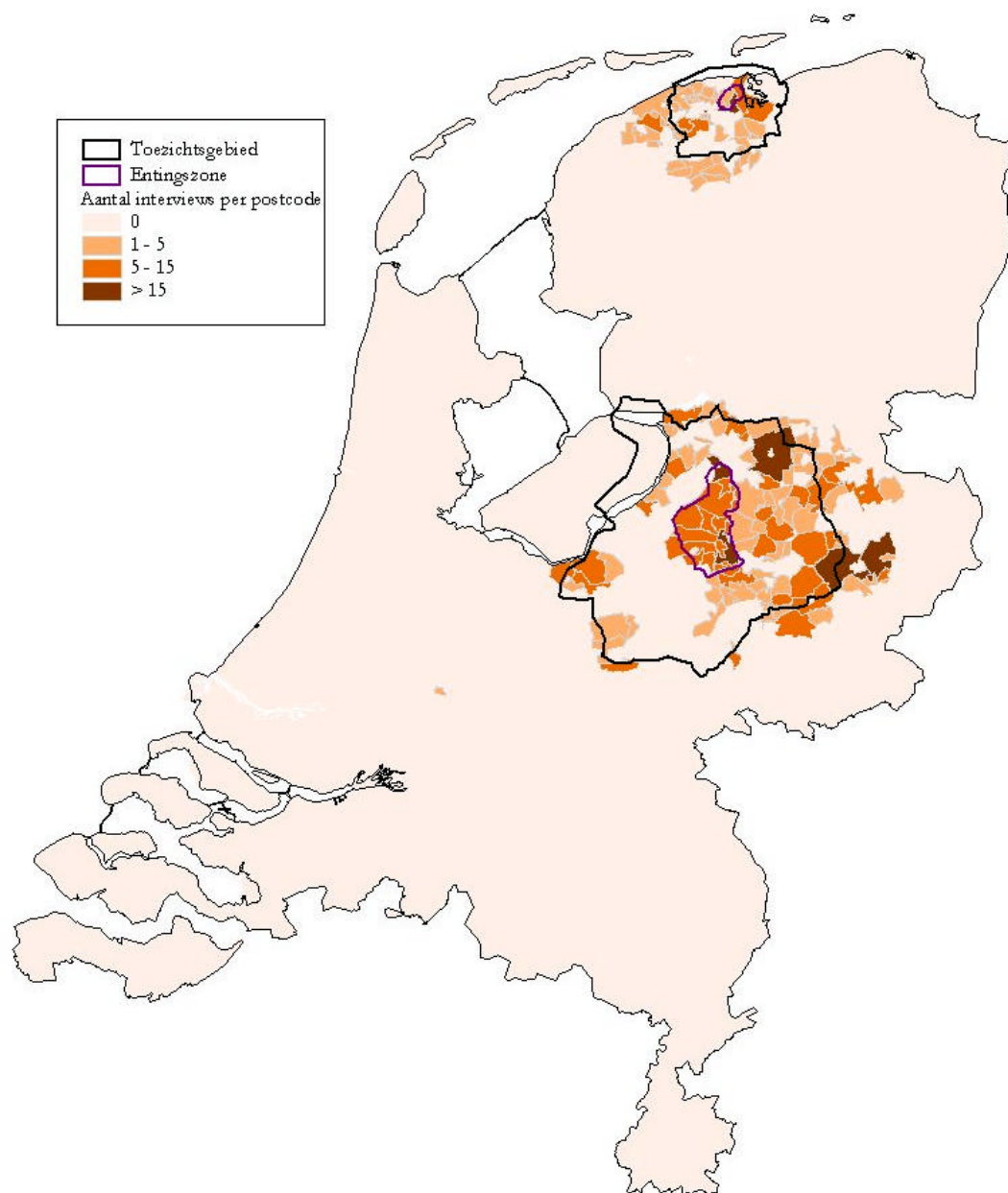
De vragenlijsten waren zodanig dat ze in een uur af te werken waren, maar het gemiddelde interview duurde 3,5 uur met uitschieters tot vijf uur.

We hebben gemeend met al dit materiaal toch iets te moeten doen. In het onderzoeksrapport is daarom veel ruimte gereserveerd voor de uitspraken en verhalen van de respondenten en ook voor de indrukken en analyses van de enquêteurs zelf. Deze impressies even - naast de wetenschappelijke meetgegevens - een waardevol oordeel op persoonlijke basis. Een subjectieve beschrijving van de wereld, waarin de thermometer zijn cijfermatige uitkomst heeft gekregen.

Begeleiding

De onderzoekers hebben veel steun ondervonden van een begeleidingsgroep van boeren en boerinnen. Ze informeerden collega's, adviseerden op praktische punten en regelden adressen toen officiële instanties op dat punt af lieten weten. Ook de Gewestelijke Land- en Tuinbouworganisatie (GLTO) – die zich door haar opstelling ten aanzien de mkz-crisis weinig populair had gemaakt bij veel geruimde boeren – hebben vruchtbaar aan het onderzoek bijgedragen. Daarnaast waren er begeleidingscommissies van wetenschappers (met onder meer de onderzoeksleider van het Instituut voor Psychotrauma in Zaltbommel) en van hulpverleners en bestuurders.

Verder werd samengewerkt met de afdeling Deventer van Geneeskundige Hulp bij Ongelukken en Rampen (GHOR) van VWS. De samenwerking met VWS had onder meer tot gevolg dat het onderzoek zich onderwierp aan de regelgeving van de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek. Ook maatschappelijk werk in Heerde was – vooral in de voorbereidende fase – tot grote steun.

Kaart interview gebieden

De steekproef

Zoals gezegd heeft de mkz toegslagen in twee regio's: op de Veluwe en in het noordoosten van Friesland. In beide gebieden zijn veel boeren (melkveehouders, varkenshouders, hobbyboeren) en burgers (horeca, middenstand, toeristische sector) direct of indirect getroffen. Omdat het van belang leek de culturele verschillen tussen de deelnemers aan het onderzoek zo klein mogelijk te houden is gekozen voor één groep: de *melkveehouders*. In beide gebieden is een groot deel van de geruimde melkveebedrijven bezocht.

Om de gemeten psycho-sociale verschijnselen te kunnen vergelijken zijn ook twee referentiegroepen bezocht. Behalve de *geruimde* bedrijven (op de kaart binnen de entingszone) betrof dat op de eerste plaats een groep melkveehouders binnen het '*toezichtgebied*'. Zij zaten indertijd in het gebied dat afgesloten was en waar transportverboden golden. Zij beleefden ongemak en spanning, maar hebben geen ruiming meegemaakt. Er als derde groep een aantal melkveehouders in het '*vrije gebied*' in de directe omgeving (zie kaart).

Op het verzoek om mee te werken kwamen natuurlijk ook weigeringen. In het geruimde gebied deed 58% van de aangeschrevenen mee, in het toezichtgebied 56%, en in het vrije gebied 40%. In het geruimde gebied was de belangrijkste redenen om niet mee te doen 'wil niet alle ellende weer oprakelen' (39%); in het toezichtgebied vooral 'geen zin' (40%); en in het 'vrije' gebied 'geen tijd' (35%).

In totaal werden uiteindelijk 834 boeren geïnterviewd; 661 op de Veluwe en 173 in Friesland.

	Vrouwen	Mannen	Totaal
Veluwe	313	348	661
Friesland	84	89	173
Totaal	397	437	834

Accent op Veluwe

De Friese gegevens maar beperkt meegenomen in deze rapportage. Het betreft een relatief klein aantal bedrijven, waardoor de uitkomsten bijna persoonlijk herkenbaar zouden kunnen zijn.

Op de Veluwe namen 661 mensen deel, gelijkelijk verdeeld over mannen en vrouwen en over de drie groepen (geruimd, toezichtgebied en vrij). De meeste deelnemers waren tussen de 35 en 65 jaar. Het opleidingsniveau van de boeren was veelal lager en middelbaar beroepsonderwijs.

	Totaal	Geruimd Gebied	Toezicht Gebied	'Vrij' Gebied
Man	348	111	132	99
Vrouw	313	104	110	105
	661	215	242	204

Leeftijdsklasse

18-35 jaar	71	22	36	13
35-45 jaar	249	80	85	84
45-55 jaar	197	68	69	60
55- 65 jaar	117	35	41	41
Ouder dan 65 jaar	27	10	11	6
Totaal	661	215	242	204

Opleidingsniveau

Basis Onderwijs	10	4	5	1
Lager Beroeps	243	84	91	68
Middelbaar Beroeps	387	114	131	122
Hoger Beroeps	40	13	15	12
Totaal	661	215	242	204

III. De gemeten variabelen

Het centrale onderwerp in deze studie is de invloed van de mkz-crisis op de mentale veerkracht van melkveehouders.

Deze Veerkracht is gemeten aan een drietal *psychologische verschijnselen* bij de respondenten, te weten stress, depressie en psychologische marginalisatie.

Om de gemeten veerkracht te kunnen 'plaatsen' is ze vergeleken met die van collega-melkveehouders in het zogenaamde toezichtgebied en in het vrije gebied.

En om te zien of er een verband is met de *persoonlijke kenmerken* van de respondenten in kwestie is gekeken naar hun 'controlebeleving' en 'stresshantering' alsmede de welstand en moderniteit van de respondenten.

Over alle aspecten is een flink aantal vragen gesteld. Rekening houdend met de deelnemers werden zwaardere vragenlijsten (zoals stress-hantering) afgewisseld met eenvoudige vragenlijsten (zoals welzijns-vragen). In dit hoofdstuk gaan we nader op die vragen in en geven ook een aantal voorbeelden van vragen die in de (statistische) analyse als onderscheidend naar voren kwamen.

III.1. Gezondheidsaspecten

Marginalisatie

Bij veranderingsprocessen of bijzondere gebeurtenissen kunnen culturele waarden in conflict komen met de eisen die de nieuwe situatie stelt. Omdat mensen emotioneel gebonden zijn aan hun culturele waarden, gaat het loslaten ervan meestal ook gepaard met emotionele spanningen. Zulke spanningen zijn ook noodzakelijk om een verandering tot stand te brengen, dus op zich hoeft dat geen probleem te zijn.

Theoretisch onderscheiden cultuurpsychologen vier mogelijke reacties op een ingrijpende verandering: men neemt de nieuwe cultuur over met loslating van de oude (assimilatie); de vernieuwing wordt opgenomen in de oude cultuur (integratie); of de nieuwe cultuur is zo dominant dat de traditionele cultuur als het ware buiten de nieuwe cultuur komt te staan (separatie).

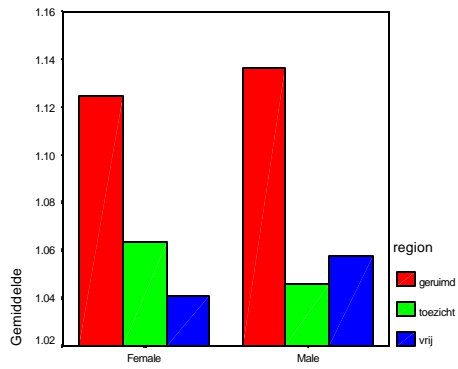
Het kan tenslotte ook zijn dat groepen en individuen cultureel en psychologisch alle contact verliezen: zowel met hun oorspronkelijke cultuur als met de nieuwe cultuur. We spreken dan van marginalisatie.

In alle gevallen komen de oude waarden dus onder druk te staan en moet men die oude waarden ook (gedeeltelijk) loslaten om zich aan te kunnen passen aan de nieuwe situatie. In het geval van marginalisatie is echter een uitzichtloze situatie ontstaan: als men zowel het contact verliest met de oude als met de nieuwe cultuur wordt iedere positieve wijze van communiceren (samenwerking, onderwijs, politieke betrokkenheid) ernstig bemoeilijkt. Dat geeft individueel grote psychologische spanningen en biedt ook maatschappelijk het risico van een chronische conflictsituatie.

Om de mate van marginalisatie te meten zijn 14 vragen gesteld. We geven enkele voorbeelden.

2. Ik heb het gevoel dat niemand me echt begrijpt.

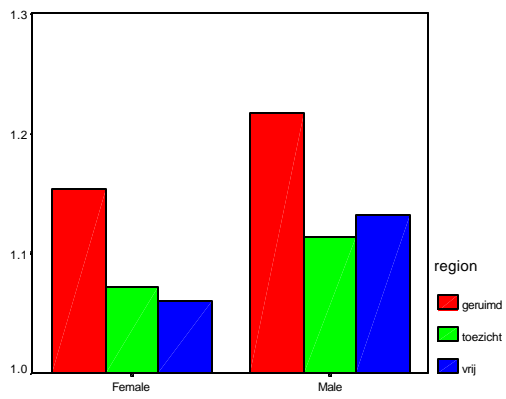
		Geruimd	toezicht	vrij	Total
Vrouwen	niet waar	91	103	95	289
	waar	13	7	4	24
	Total	104	110	99	313
Mannen	niet waar	95	126	99	320
	waar	15	6	6	27
	Total	110	132	105	347

4. De manier waarop mensen me behandelen lijkt wel iedere dag te veranderen.

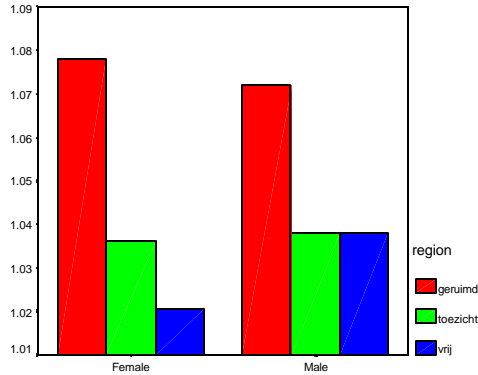
Count

		Geruimd toezicht			vrij	Total
Vrouwen	niet waar	88	102	93	283	
	waar	16	8	6	30	
Total		104	110	99	313	
Mannen	niet waar	87	117	91	295	
	waar	24	15	14	53	
Total		111	132	105	348	

13. Ik heb spijt van de beslissingen die ik genomen heb.

		Geruimd toezicht		vrij	Total
Vrouwen	niet waar	95	106	97	298
	waar	8	4	2	14
Total		103	110	99	312
Mannen	niet waar	103	127	101	331
	waar	8	5	4	17
Total		111	132	105	348

Stress

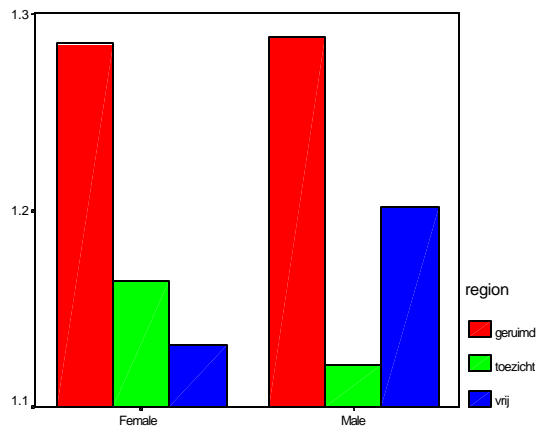
Met stress worden die psychologische verschijnselen bedoeld die voortvloeien uit een verstoorde wisselwerking tussen omgevingseisen en individuele vaardigheden. Ziekte, criminaliteit en psychologische marginalisatie kunnen uitingsvormen zijn van langdurige stress.

Iedere gebeurtenis wordt door mensen geïnterpreteerd vanuit bepaalde opvattingen, verwachtingen of waarden, die het individu, de groep of de familie hanteert. Zo kan een evaluatie een gevoel van bedreiging, opluchting of angst geven. Zo'n interpretatie vindt meestal impliciet plaats. De verandering krijgt dus een '*betekenis*' die per individu, groep of cultuur kan verschillen.

Om de mate van stress te meten zijn 20 vragen gesteld. We geven enkele voorbeelden.

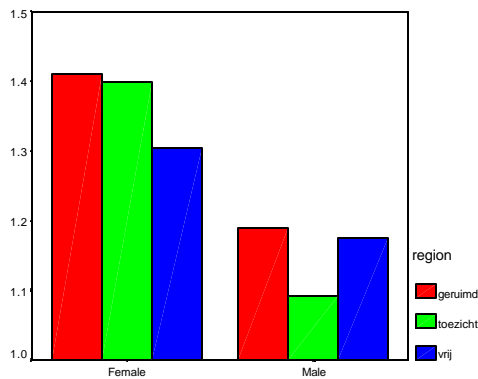
8. Bent u hevig geïrriteerd?

		geruimd toezicht		vrij		Totaal
Vrouwen	nee	73	92	86		251
	ja	29	18	13		60
	Total	102	110	99		311
Mannen	nee	79	116	83		278
	ja	32	16	21		69
	Total	111	132	104		347

13. Voelt u zich onzeker of bent u bang geweest?

					Total
		geruimd toezicht		vrij	
Vrouwen	nee	60	66	68	194
	ja	42	44	30	116
	Total	102	110	98	310
Mannen	nee	90	120	86	296
	ja	21	12	18	51
	Total	111	132	104	347

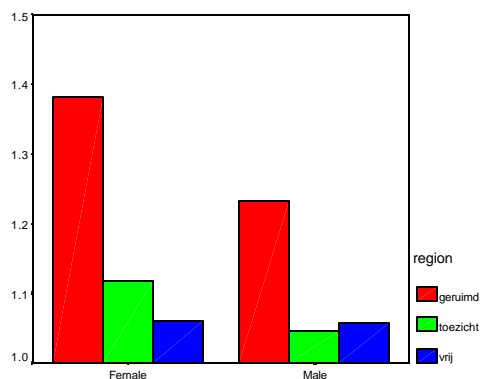
Depressie is wereldwijd een van de sterkst groeiende verschijnselen in relatie tot (geestelijke) gezondheid. De oorzaak is nog niet duidelijk, maar het wordt wel in verband gebracht met de enorme sociale veranderingen door onder meer de snelle technologische veranderingen en daarmee gepaard gaande cultuurveranderingen. Hoewel depressie een universeel menselijk fenomeen is, kunnen de uitingen ervan variëren per cultuur en ook per geslacht. Zo blijken mannen al jong te leren afleiding te hanteren als antwoord op depressieve stemmingen. Vrouwen hebben meer hebben geleerd te letten op emotionele reacties.

Om de mate van depressie te meten zijn 21 vragen gesteld. We geven enkele voorbeelden.

1. Ik ben verdrietig.

					Total
		geruimd toezicht		vrij	

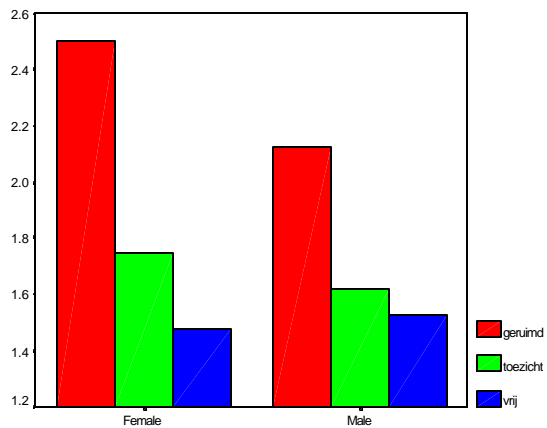
Vrouwen	nee	63	97	93	253
	ja	39	13	6	58
Total		102	110	99	311
Mannen	nee	85	126	98	309
	ja	26	6	6	38
Total		111	132	104	347

Aan het gezondheidsonderzoek naar de gevolgen van de vuurwerkramp in Enschede zijn twee vragenlijsten ontleend van respectievelijk 21 en 10 vragen. We geven enkele voorbeelden.
5, Bij vlagen had ik er sterke gevoelens over.

		Total			
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal	25	62	73	160
	niet				
	zelden	17	18	8	43
	soms	44	26	15	85
	vaak	16	4	3	23
Total		102	110	99	311
Mannen	helemaal	41	80	70	191
	niet				
	zelden	25	25	15	65
	soms	35	24	17	76
	vaak	10	3	2	15

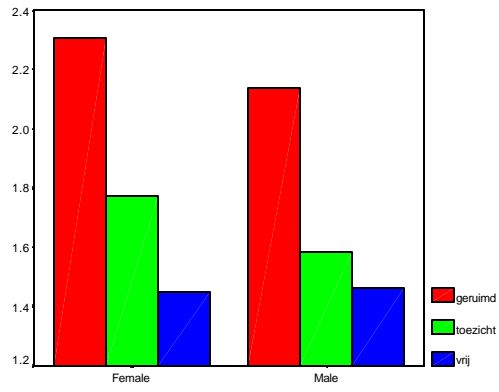
Total 111 132 104 347

11. Ik wist dat ik er nog heel wat gevoelens over had, maar hield er geen rekening mee.

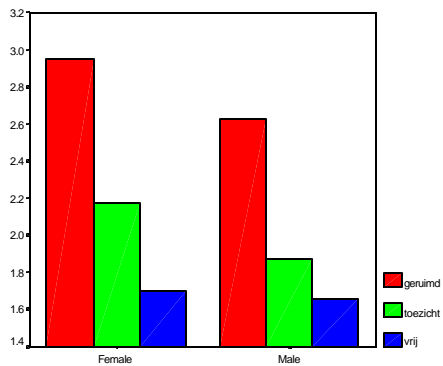
					Total
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal	31	57	71	159
	niet				
	zelden	25	25	15	65
	soms	28	24	10	62
	nooit	17	4	3	24
Total		101	110	99	310
Mannen	helemaal	39	82	74	195
	niet				
	zelden	24	27	15	66
	soms	42	19	12	73
	nooit	6	4	3	13
Total		111	132	104	347

13. Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug.

		geruimd toezicht		vrij	Total
Vrouwen	helemaal	14	45	63	122
	niet				
	zelden	11	14	9	34
	soms	43	38	21	102
	vaak	34	13	6	53
Total		102	110	99	311
Mannen	helemaal	30	67	68	165
	niet				
	zelden	14	24	11	49
	soms	34	32	18	84
	vaak	33	9	7	49
Total		111	132	104	347

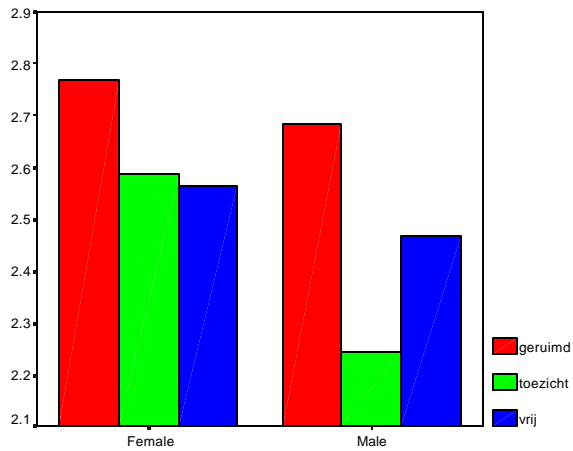

Werkbeleving

Voor het aspect werkbeleving werd de Ubos Vragenlijst gehanteerd. Deze bestaat uit 8 vragen. Enkele voorbeelden.

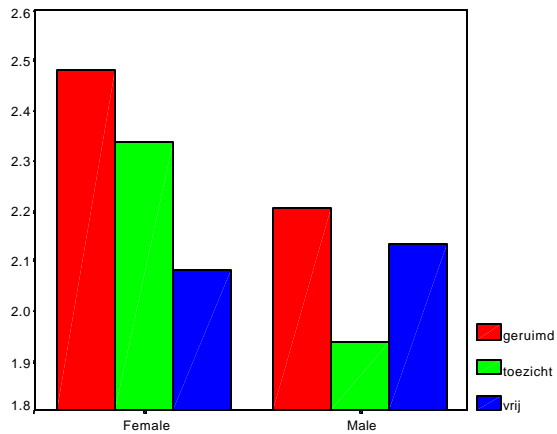
1. Ik voel me mentaal uitgeput door mijn werk.

Sexe		geruimd	toezicht	vrij	Total
Vrouwen	nooit	24	25	22	71
	bijna nooit	27	35	36	98
	zelden	18	23	11	52
	soms	27	18	25	70
	vaak	3	3	3	9
	bijna altijd	2	4	2	8
	altijd	3	1		4
	Total	104	109	99	312
Mannen	nooit	27	46	34	107
	bijna nooit	31	39	23	93
	zelden	22	21	20	63
	soms	17	22	22	61
	vaak	11	3	5	19
	bijna altijd	1	1	1	3
	altijd	2			2
	Total	111	132	105	348

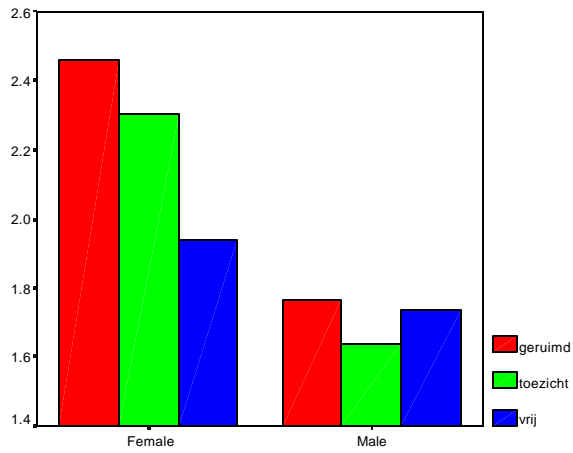
5. Ik voel me opgebrand door mijn werk.

		geruimd	toezicht	vrij	Total
Vrouwen	nooit	27	33	34	94
	bijna nooit	35	37	36	108
	zelden	20	19	19	58
	soms	14	13	8	35
	vaak	5	3	1	9
	bijna altijd	1	4	1	6
	altijd	2			2
Total		104	109	99	312
Mannen	nooit	39	57	48	144
	bijna nooit	35	43	23	101
	zelden	22	19	16	57
	soms	11	10	13	34
	vaak	1	2	1	4
	bijna altijd		1	3	4
	altijd	3		1	4
Total		111	132	105	348

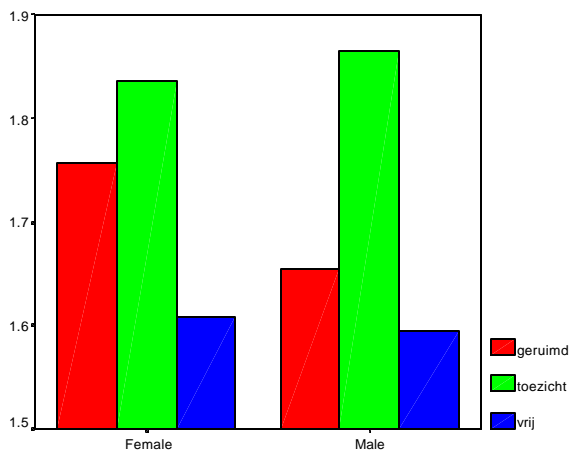
8. Ik voel me aan het einde van mijn Latijn.

		geruimd	toezicht	vrij	Total
Vrouwen	nooit	31	31	36	98
	bijna nooit	33	41	43	117
	zelden	19	17	11	47
	soms	11	15	8	34
	vaak	5	3	1	9
	bijna altijd	2	2		4
	altijd	3			3
Total		104	109	99	312
Mannen	nooit	57	76	64	197
	bijna nooit	33	38	19	90
	zelden	12	9	12	33
	soms	8	8	7	23
	vaak	1	1	2	4
	bijna altijd			1	1
Total		111	132	105	348

26. Meer sliep dan gewoonlijk.

		Totaal			
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal niet	34	27	46	107
	weinig	55	73	43	171
	veel	10	9	8	27
Totaal		99	109	97	305
Mannen	helemaal niet	42	22	44	108
	weinig	56	98	54	208
	veel	6	5	3	14
Totaal		104	125	101	330

Hierbij gaat het om karaktereigenschappen die over het algemeen tijdens de opvoeding vorm hebben gekregen en dan ook sterk cultureel bepaald zijn. Ze zijn belangrijk, omdat ze de individuele houding tegenover veranderingen of bij bijzondere gebeurtenissen voor een belangrijk deel bepalen. In dit onderzoek worden de (culturele) factoren controlebeleving en spanningshantering meegenomen als persoonskenmerken. Met daarnaast leeftijd, geslacht, opleiding en dergelijke.

Stress-hantering

Naar de hantering van stress is veel onderzoek gedaan. Wij hanteren een vragenlijst die drie dimensies aanboort: de mate waarin iemand geneigd is problemen op te willen lossen; de geneigdheid om sociale steun te zoeken; en de geneigdheid om problemen te vermijden (door te fantaseren of door te zoeken naar

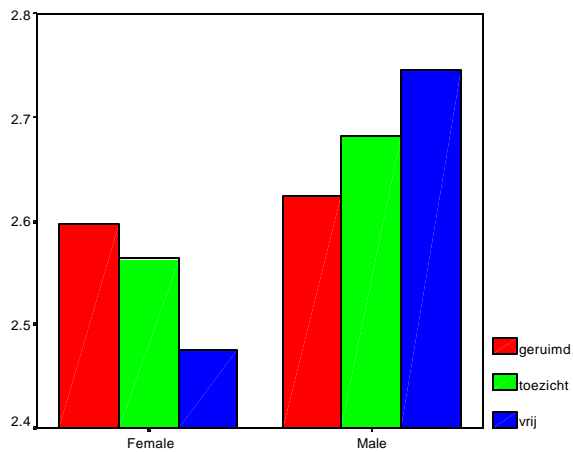
afleiding). Mensen werd gevraagd een bepaald probleem (recent) probleem in gedachten te nemen en te zeggen wat men deed:

Geneigdheid problemen op te willen lossen

Hierover werden 12 vragen gesteld. Enige voorbeelden.

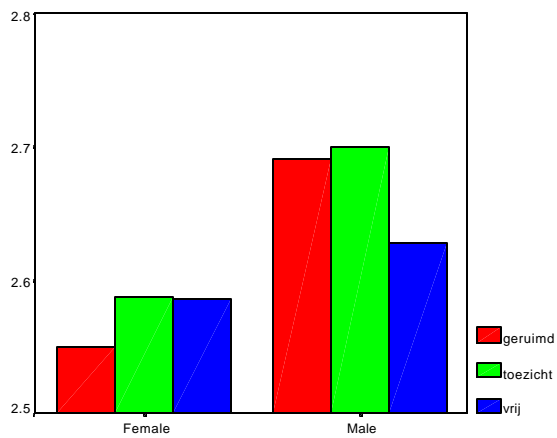
17. In gedachten een plan van aanpak vormde.

		Totaal			
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal niet	5	1	8	14
	weinig	30	43	34	107
	veel	64	59	53	176
Totaal		99	103	95	297
Mannen	helemaal niet	5	1	3	9
	weinig	28	38	19	85
	veel	68	87	76	231
Totaal		101	126	98	325

29. Probeerde het probleem op te lossen.

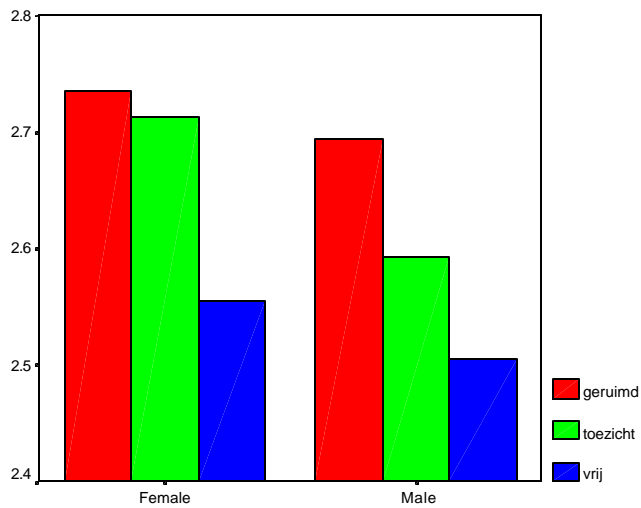
Sexe		Totaal			
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal niet	8	4	6	18
	weinig	24	32	24	80
	veel	57	61	57	175
Totaal		89	97	87	273
Mannen	helemaal niet	4	3	7	14
	weinig	22	31	22	75
	veel	71	89	68	228
Totaal		97	123	97	317

7. Met mensen sprak over de situatie omdat erover praten u hielp zich beter te voelen.

					Totaal
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	helemaal niet	2	2	2	6
	weinig	23	27	40	90
	veel	77	79	57	213
Totaal		102	108	99	309
Mannen	helemaal niet	4	6	8	18
	weinig	25	41	34	100
	veel	79	83	59	221
Totaal		108	130	101	339

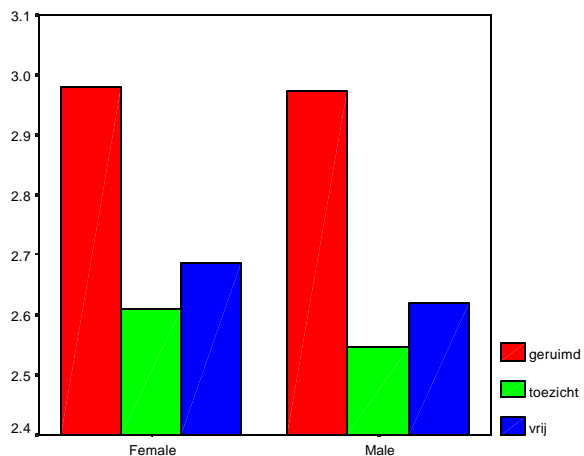

Geneigdheid om sociale steun te zoeken

Hierover werden 10 vragen gesteld. Enige voorbeelden.

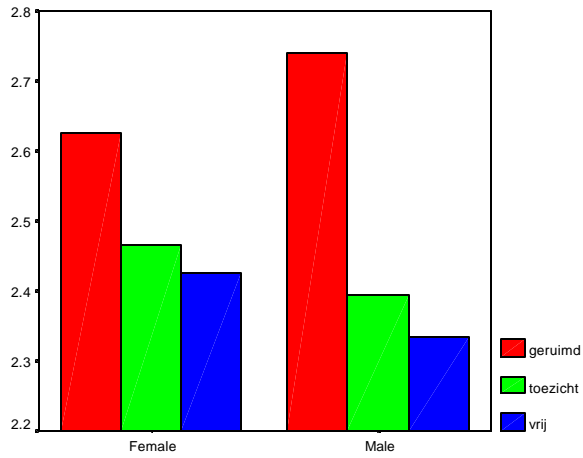
2. Mensen die niet hetzelfde als ik hebben meegemaakt, begrijpen niet wat ik bedoel.

		geruimdtoezicht		vrij		Totaal
		t				
Vrouwen	geheel mee oneens	1				1
	oneens	17	45	33		95
	mee eens	69	63	64		196
	geheel mee eens	17	2	2		21
Totaal		104	110	99		313
Mannen	geheel mee oneens		3			3
	oneens	19	61	44		124
	mee eens	76	61	57		194
	geheel mee eens	16	7	4		27
Totaal		111	132	105		348

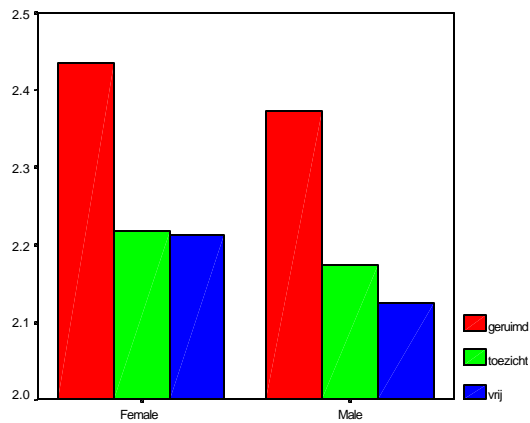
4. Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in rechtvaardigheid

		region		Totaal	
		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	geheel mee oneens	1	1		2
	oneens	45	62	61	168
	mee eens	50	42	34	126
	geheel mee eens	8	5	4	17
	Totaal	104	110	99	313
Mannen	geheel mee oneens	3	8	4	15
	oneens	42	73	62	177
	mee eens	47	42	39	128
	geheel mee eens	19	9		28
	Totaal	111	132	105	348

8. Door de MKZ-crisis is mijn geloof sterker geworden

		geruimdtoezicht		vrij		Totaal
		t				
Vrouwen	geheel mee oneens	2	3	4	9	
	oneens	60	80	71	211	
	mee eens	32	27	23	82	
	geheel mee eens	7		1	8	
Totaal		101	110	99	310	
Mannen	geheel mee oneens	6	10	6	22	
	oneens	63	91	80	234	
	mee eens	35	29	19	83	
	geheel mee eens	6	2		8	
Totaal		110	132	105	347	

IV. Resultaten uit het veldwerk

IV.1 (Geestelijke) gezondheid

De eerste vraag van het onderzoek betrof de vraag hoe het staat met de (geestelijke) gezondheid van de boeren en boerinnen in de onderzochte gebieden.

		Geruimd	toezicht	vrij
Marginalisatie	Mannen	2.5	1.8	2.0
	Vrouwen	2.4	1.9	1.9
	Mannen	26.4%	16.2%	15.5%
	Vrouwen	24.5%	13.9%	15.5%
Depressie (BDI)	Mannen	4.7	3.7	3.9
	Vrouwen	5.2	4.3	3.6
	Mannen	24.8%	12.8%	11.5%
	Vrouwen	25.8%	16.8%	11.5%
Algemene gezondheid (selectie SCL)	Mannen	3.1	2.4	2.7
	Vrouwen	4.5	3.9	3.5
	Mannen	38.2%	12.1%	11.7%
	Vrouwen	20.7%	25.0%	16.3%
Herbeleven en vermijden (SVL)	Mannen	21.9	12.5	9.9
	Vrouwen	26.3	14.9	9.9
	Mannen	44.1%	18.9%	12.5%
	Vrouwen	53.8%	23.6%	13.1%
Boosheid (ZBV-T)	Mannen	21.4	17.5	17.8
	Vrouwen	22.6	18.7	17.3
Emotionele uitputting (UBOS)	Mannen	1.5	1.3	1.3
	Vrouwen	1.7	1.6	1.4
Optimisme (LOT)	Mannen	25.2	25.7	25.3
	Vrouwen	25.0	24.7	25.2

(Tabel: Geestelijke gezondheid in de drie gebieden)

De bovenstaande tabel verdient een korte toelichting. De gevonden percentages bij de verschillende deel-vragenlijsten voor de scores, die de mate van sociaal psychologische problemen aangeven, schommelen rond de 20-30%. Dat is buitengewoon hoog! Het is dus niet zo, dat de meerderheid van de gemeten bevolkingsgroep aan dergelijke verschijnselen lijdt. In een gezonde referentiegroep zouden dergelijke percentages moeten liggen op cijfers onder de 5%. De nu gevonden waarden duiden op een groep, waarin een hoog percentage mensen problemen heeft en in de combinatie van de factoren is een ziektebeeld zichtbaar.

III.3 Onderlinge vergelijking gebieden.

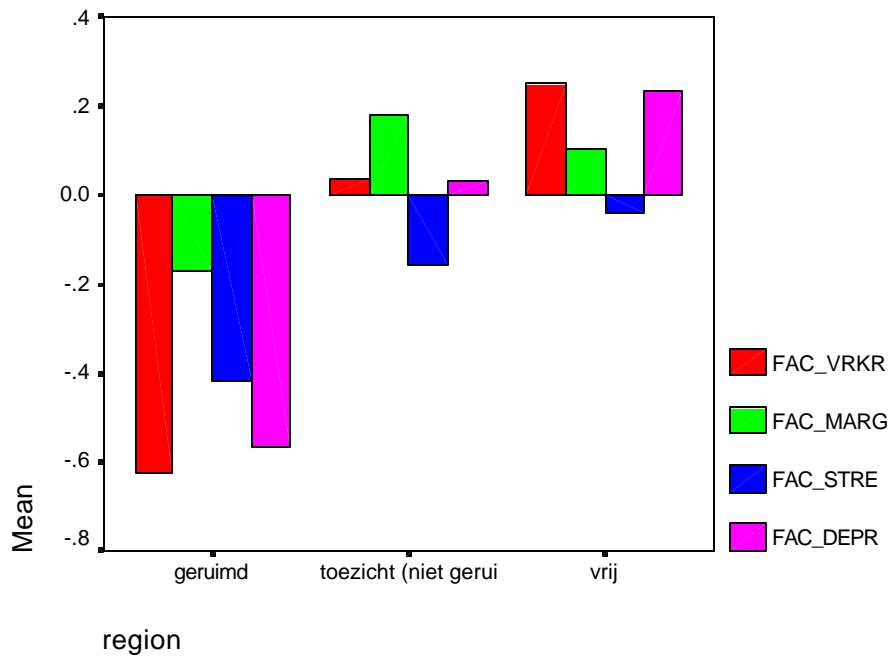
	Marginalisatie		Depressie		Stress	
	V	M	V	M	V	M
Geruimd	-.169	-.240	-.564	-.335	-.417	.032
Toezicht	.178	.146	.035	.213	-.517	.274
Vrij	.106	.019	.230	.121	-.041	.186

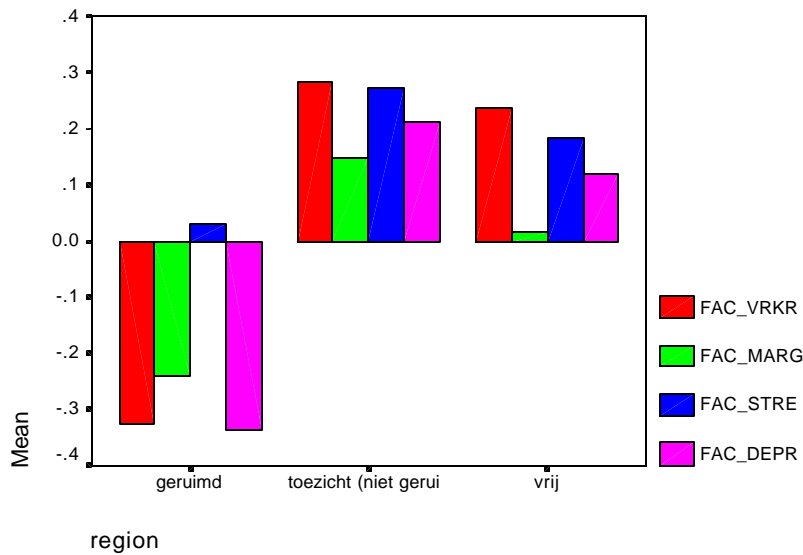
	Welzijn 1		Welzijn 2		Veerkracht	
	V	M	V	M	V	M
Geruimd	-.728	-.420	-.480	-.298	-.622	-.327
Toezicht	.034	.193	.077	.257	.038	.284
Vrij	.386	.390	.291	.207	.249	.238

(Tabel: gemiddelde scores gedragsvariabelen per gebied en per sexe)

Vrouwen op de Veluwe

Mannen op de Veluwe

- *De veerkracht is duidelijk het laagste in het geruimde gebied.*
- *De vrouwen in het toezichtgebied hebben duidelijk minder veerkracht dan die in het vrije gebied. In het algemeen zijn de boerinnen minder gemarginaliseerd maar hebben ze meer last van stress.*
- *Opmerkelijk is de relatief hoge mate van marginalisatie van boeren in het vrije gebied.*

V. Conclusies van de onderzoekers.

Deze conclusies zijn mede gebaseerd op de gesprekken met de respondenten.

1. Er is behoefte aan formele erkenning van de situatie dat een grote bevolkingsgroep een traumatische ervaring heeft ondergaan die te definiëren is als een maatschappelijke ramp met alle sociaal maatschappelijke gevolgen van dien.

- De mkz-crisis blijkt een jaar na de ruiming nog steeds grote invloed te hebben op het (dagelijks) handelen van de respondenten. Er zijn ernstige verstoringen in de stabiele psychologische situatie waargenomen. Het louter wijzen naar ‘agrarisch ondernemingsrisico’ past niet bij de mate waarin de sociaal psychologische conditie van de respondenten verstoord is.

1. De mate waarin de veerkracht is beschadigd vraagt om de inzet van actieve hulpverlening.

- Hoewel het genezingsproces al op gang lijkt te komen valt te verwachten dat het lange (jaren) zal duren voor de aangetroffen mate van beschadiging overal verwerkt zal zijn. Zonder actieve hulpverlening is er het risico dat de verschijnselen later terugkeren als de algemene conditie van de betrokkenen verslechtert.
- De mate waarin de veerkracht bij de vrouwen is beschadigd is extra problematisch omdat juist zij een belangrijke rol vervullen in de communicatie. De mogelijkheden om externe contacten op te zoeken om het genezingsproces te bespoedigen lijken daarmee aangetast.
- Tijdens het onderzoek bleek een grote behoefte aan het verwerken van de ervaringen middels communicatie en een luisterend oor. Tegelijk werd duidelijk dat men dat niet actief zoekt.
- Opvallend veel boeren en boerinnen vinden dat ze hun genezing op individuele basis zelf ter hand moeten nemen. De weg naar externe hulpverlening wordt vrijwel niet gezocht, ongeacht de diepte van het trauma. Veel respondenten weten heel goed dat het eigenlijk slecht met hen gesteld is. Maar de wil zo iets zelf te willen overwinnen zit voor een deel ingebakken in hun sociaal culturele identiteit.
- Ook is sociaal opzicht: we zagen diverse initiatieven van boeren en boerinnen om elkaar uit een negatieve spiraal van ellende weg te helpen. Maar in een situatie van gedwongen isolement – zoals tijdens de mkz-crisis – is dat welhaast onmogelijk. Los daarvan kan – zo bleek uit veel verhalen – het dal zó diep zijn dat men niet meer in staat is elkaar eruit te helpen.

1. Het traumatische van de mkz-crisis zat niet alleen in het ruimen en het doden van de dieren, maar ook in de wijze waarop dat beleid werd uitgevoerd en wat op volgde (en nog steeds volgt).

- Veel genoemd worden de intermenselijke communicatie met de autoriteiten, ruimers en instanties die bij de ruiming een formele macht uitoefenden. Fundamenteel was daarbij het

gevoel in de autonomie te worden aangetast. Daarbij versterken onzekerheid en vaak ook onduidelijkheid een gevoel van onmacht en isolatie.

- Soms ging de communicatie met individuele functionarissen (heel erg) goed, soms (heel erg) fout. Twee aspecten hadden bijzondere uitwerking op de psychologische ervaring:
- - Het gevoel geen contact te hebben met de ruimers. Men miste de menselijke maat en met name ontbrak het vaak aan basisvertrouwen. Er werd een andere taal gesproken. Er was het gevoel te maken te hebben met mensen die 'uit een andere wereld' afkomstig waren. Ook na de ruimingen en bij verdere contacten met de ruimende instanties blijft dit gevoel een rol spelen. We kunnen niets zeggen over wat zich in werkelijkheid heeft voltrokken maar wel vaststellen dat genoemde contacten invloed kunnen hebben op de diepte van het trauma. Grote invloed.
- - De fouten tijdens de ruimingswerkzaamheden. Deze (wellicht soms onvermijdelijke) fouten verdienen veel meer aandacht dan er vaak aan geschonken is. Fouten lopen van vrij onbetekende voorvalletjes tot aan ontsnappende dieren. In veel reacties van respondenten spelen fouten een rol als ankerpunt om de mate van ontredde aan vast te knopen. Doordat correctie vaak uitbleef kregen de fouten ook een diepere betekenis in relatie tot het algemene gevoel van geschoktheid en onbehagen.
- Het onvermogen met de omringende sociale groep een (nabuurs)standpunt te bepalen leidde tot schuldgevoelens.
- Het feit dat de getroffen boeren steeds opnieuw worden geconfronteerd met formele gevolgen en nieuwe feiten (kortingen, geruchten, mogelijk nieuwe uitbraken, de entdiscussie en andere gebeurtenissen die zich telkens weer voordoen) leiden tot een situatie waarin het genezingsproces nog altijd niet goed op gang kan komen.
- De kwetsbaarheid van veehouders is extra groot omdat ze werken met levend vee. Het opbouwen van een goede veestapel is een zaak van lange termijn. Het gevoel van voren af aan te moeten beginnen vereist een mentale conditie en veel veerkracht. Problemen met die opbouw kunnen gemakkelijk veroorzaken dat de psychologische klachten uit de ruimingsperiode opnieuw optreden.

4. De sociaal-psychologische kwetsbaarheid van boeren en boerinnen verdient in bredere zin aandacht.

- Er spelen in de agrarische sector al langere tijd tal van processen die keer op keer voor nieuwe problemen zorgen. Hierbij doelen we niet alleen op de genoemde 'nieuwe feiten' na de ruiming maar op de totale verandering die de sector als geheel doormaakt. Daarbij is sprake van met een stapeling van problemen, een eroderende maatschappelijke status en een afname van de culturele betekenis die de boeren bevolking ervaart als haar maatschappelijke identiteit. Bij geringere veerkracht kunnen die steeds terugkerende problemen uitgroeien tot bijna onoverwinnelijke proporties.
- Een belangrijk aspect van die veranderingen is dat ze een grote uitwerking heeft op de netwerk-verhoudingen binnen de sector. Zo staan de bestaande organisaties, nabuurschaps-verhoudingen en zelfs de relatie naar bijvoorbeeld de kerk als enige tijd flink onder druk staan.

Dat maakt het extra moeilijk om die kanalen goed te kunnen benutten voor verwerking en zelfhulp (erover praten), laat staan voor hulpverlening.

- Er is bovendien sprake van een ruimtelijk verspreide groep op het platteland, die vrij eenzijdig georiënteerd is op alles wat met de agrarische sector te maken heeft: van nieuwsgaring tot en met de deelname aan sociale activiteiten. Veel bedrijven kennen geen scheiding tussen de bedrijfsvoering en de persoonlijke levenssfeer, bijvoorbeeld in de boekhouding. Dat maakt dat met een 'zakelijke' tegenslag letterlijk je 'hele wereld' in elkaar stort. Een ervaring als de mkz-crisis krijgt zo een uitwerking op alle dimensies van het bestaan. Het raakt (nog lange tijd) alle routines en zekerheden van het dagelijks leven. Deze isolatie plus het geschokte vertrouwen in de eigen agrarische structuur (overheid én eigen organisaties) verdiepen het gevoel 'er alleen voor te staan'.

.1. VI. Aanbevelingen

1 Erken de traumatische situatie.

a) Zie de betekenis van de sociaal psychologische schade als een integraal onderdeel van de mkz-crisis.

Een onderdeel dat evenzeer aandacht verdient als de inzet om te ruimen. Er zijn tal van geluiden dat ook andere groepen (boeren in andere productieketens, veeartsen, loonwerkers, enz.) met gelijksoortige klachten kampen. We stelden al dat dit onderzoek onder meer als therapeutische werking had dat men zich erkend voelde in zijn problemen. In dat kader is het tekenend dat ook andere groepen gaande het onderzoek kwamen vragen in het te mogen participeren. Niet genoeg kan worden benadrukt, dat de beste weg naar verwerking ligt in het gesprek over de ervaringen. Juist in de agrarische sector is dit gesprek soms moeilijk te organiseren.

b) Laat de overheid het als haar taak te zien de hulpverlening als een vorm van maatschappelijke verantwoordelijkheid aan te sturen.

Erken dat maatschappelijke trauma's niet alleen door natuurrampen maar ook als gevolg van overheidshandelen kunnen ontstaan. Het was immers de overheid die hier het voortouw nam tot het verrichten van handelingen, die door getroffen en ervaren worden als een traumatische gebeurtenis. Als dit wordt voorzien kan er mogelijk een ander klimaat geschapen worden waarin de (wellicht) noodzakelijke handelingen minder schadelijke gevolgen hebben. Bij het beleid ten aanzien van besmettelijke ziekten bijvoorbeeld kunnen begeleiding, bijstand en ondersteuning op voorhand geregeld worden. En is er een mogelijkheid tot het verlenen van bijstand en ondersteuning, met name door een snelle erkenning van de situatie.

Erken ook, dat de verwerking van het trauma in zowel het geruimde als het toezichtgebied heel lang kan duren en wees derhalve zorgvuldig met nieuwe (beleids-)activiteiten ten aanzien van zulke gebieden. Eventuele onzorgvuldigheden zullen oude wonden weer snel openen. Wellicht kan het nodig zijn dergelijke gebieden een bijzondere uitwerkingsstatus voor nieuw beleid toe te kennen, die bijvoorbeeld na 5 jaar weer vervalt.

En organiseer als Rijksoverheid vormen van dienstverlening, die bij dit soort rampen ingezet kan worden namens een verantwoordelijke overheid en die in goede relatie met de burgers aan gezamenlijke calamiteitenbestrijding kan werken.

c) Evalueer als overheid je rol als 'ramp-regisseur.

In feite neemt de overheid bij bijvoorbeeld mkz de rol op zich van ramp-regisseur. Daarmee wordt ze het gezicht en de personificatie van de crisis. Die rol kan wellicht noodzakelijk zijn, maar de manier waarop is ongetwijfeld voor verbetering vatbaar.

Maar ook in andere beleidsvelden neemt de overheid soms een dergelijke rol op zich. Het verdient aanbeveling na te gaan waar dat vergelijkbare sociaal-psychologische schade oplevert. Een voorbeeld in de agrarische sfeer is bijvoorbeeld Minas (het mineralen-aangifte systeem) dat ertoe heeft geleid dat grote aantallen bedrijven moesten stoppen met hun activiteiten.

2. Werk het dilemma uit van de actieve hulpverlening

De actieve hulpverlening aan de onderzochte groep op grote moeilijkheden gestuit. Het gaat om een groep die niet snel om hulpverlening zal vragen, en bovendien was er sprake van een ruimtelijk en culturele barrière om tot actieve hulpverlening te komen, zeker in de eerste periode van noodzakelijk isolement. Een derde punt is echter dat er regelingen bestaan die een actieve hulpverlening aan getraumatiseerde bevolkingsgroepen belemmeren. We hebben geen onderzoek gedaan naar de juridische juistheid van de opvatting, dat actieve psychologische hulpverlening in de situatie van de MKZ slechts kan worden verleend, als de individuele betrokkene daar expliciet zelf om vraagt. Feit is dat deze opvatting de inzet van de ter beschikking staande hulpverleningscircuits (RIAGG, Maatschappelijk werk, GGD, enz.) sterk heeft beïnvloed.

In dit onderzoek Veerkracht is vastgesteld, dat de psychologische situatie van de geruimden zodanig was dat je redelijkerwijs niet kon verwachten dat zij zelf om hulp zouden vragen. Daarvoor waren ze te diep geschokt. En de diepte van een emotionele schok kan verlamvend werken op het vermogen zelf gedragalternatieven te ontwikkelen. Dat is juist één van de belangrijke aspecten waar begrippen als stress, depressie en marginalisatie naar verwijzen.

Het verdient derhalve aanbeveling na te gaan welke mogelijkheden er dienen te zijn om in dergelijke situaties actiever hulp te kunnen verlenen. Het afwachten of de gewonde burgers zich wel zullen redden lijkt geen positie voor een overheid in deze tijd. Zeker wanneer duidelijk is dat de getroffen en niet zelf hun weg kunnen vinden naar genezing en/of therapie.

3. Waardeer sociaal psychologische schade als een argument in toekomstdiscussie en beleid.

Bij een onderwerp als de aanpak van mkz worden discussies sterk op fysiek technische argumenten gevoerd. In dit onderzoek worden echter een aantal parameters opgevoerd die de sociaal-psychologische schade zichtbaar maken. Dergelijke parameters zouden ook een rol moeten vervullen in de Maatschappelijke Kosten Baten Analyses (MKBA) ten aanzien van verschillende beleidsalternatieven. Door ook de sociaal-psychologische schade zichtbaar te maken in termen van 'kosten' kunnen

beleidsalternatieven wellicht evenwichtiger tegen elkaar worden afgewogen. Nu blijft het vaak steken in 'emotionele discussies'.

We stelden al dat dit punt voor veel respondenten een reden was om aan het onderzoek mee te doen: zij vragen niet alleen om maatschappelijke erkenning maar willen ook dat de (sociaal-psychologische) schade die zij oplopen een volwaardige plaats krijgt in de beleidsoverwegingen.

4. Werk nu al een nieuw soort draaiboek uit voor eventuele toekomstige ruimingen.

Dit onderzoek legt een duidelijke tussenspel tussen de sociaal-psychologische schade en de manier van ruimen. De wijze van ruimen en de nasleep verdiepten met trauma. Veel daarvan kan voorkomen worden.

Onlangs heeft het Ministerie van LNV het draaiboek op basis van opgedane ervaringen weer verbeterd, en op basis van een motie van Atsma e.a. wordt ook het handboek communicatie aangepakt. Op basis van dit onderzoek bepleiten wij niettemin de sociaal-psychologische invalshoek veel verder uit te werken.

In een situatie waarin boer en ruimer elkaar niet meer verstaan helpt communicatie niet meer. Dan is het al te laat. Een voorbeeld van een baselere keuze is dat de ruimers werken van uit een compound, een van de buitenwereld afgesloten werkunit. Dit is om ze – vanuit de ruimings-optiek – bescherming te bieden. Het resultaat is echter dat ze al snel eigen waarden en normen ontwikkelen: een taal en een manier van doen die door anderen – de te ruimen boeren – al gauw niet meer begrepen wordt. Het resultaat is onbegrip en non-communicatie die – zo bleek tijdens het onderzoek – het trauma sterk verdiept.

Zo is het van belang tal van aspecten uit het draaiboek snel te veranderen. Niet voor niets zeggen heel veel respondenten dat het 'zo nooit meer mag gaan'. De noodzaak van een nieuw draaiboek is wat ons betreft een van de belangrijke conclusies.

De MKZ sloeg toe in een agrarische wereld die al jaren zeer turbulent is. Sterke emoties spelen al lang op het vlak van de mestwetgeving, stringente regelgeving voor afzonderlijke bedrijven en onzekerheid over de bedrijfscontinuïteit, quota en prijzen. De omschakeling van boeren tot zakelijke agrarische ondernemers en de opeenstapeling van regelgeving waarbinnen dat moet gebeuren legt een zware druk op de agrarische bevolking. En dat bij een langsepende onzekerheid over het (Europese) overheidsbeleid. Daarnaast waren er emotioneel geladen gebeurtenissen als de ruimingen bij de varkenspest of de evacuatie in de Betuwe. De sociaal-psychologische druk is met andere woorden al langer groot.

Bijlage 1. Opmerkingen ten aanzien van de impressies

Er is een bijzonder opvallend verschil tussen de impressies, die op de verschillende waarnemingsniveaus zijn gedaan:

- In de database (gewoon optekenen) zijn veel emotionele en harde uitspraken te zien over menselijk leed en de primaire reactie daarop.
- In de verhalen (verwerkte en gekoppelde impressies) zijn veel meer nuances te zien, zonder dat de boodschap daardoor zwakker wordt. Ook hier is sprake van schrijnende gevallen.

- In de reacties van de enqueteurs is veel meer een streven naar vervolg en rationaliteit te zien. Ook een wens om niet alleen een negatief beeld op te roepen komt uit deze impressies naar voren. De reacties van de enqueteurs hoeven niet altijd de “waarheid” te bevatten of de lijn van het beleid weer te geven. Het zijn uitspraken van mensen, die een heel groot aantal interviews hebben afgenomen en uit die optiek een reactie schrijven.

Juist in het uiten van de impressies tijdens de invulling van de vragenlijsten lag een belangrijke dimensie in het onderzoek. Respondenten vertelden, hoe belangrijk het was een keer hun verhaal te kunnen doen. In deze gesprekken lag ook de uitloop van de interviews tot soms enkele uren.

* De impressies zijn niet in het onderzoek opgenomen om er conclusies aan te verbinden. Wel dienen ze als achtergrond-informatie om de waarden uit het meet-onderzoek te illustreren. De impressies dienen wel om in de analysefase kennisverbindingen te leggen.

* Het uiten van impressies tijdens de invulling van de vragenlijsten vormde een belangrijke dimensie van het onderzoek. De respondenten gaven te kennen hoe belangrijk ze het vonden om een keer hun verhaal te kunnen doen.

* Veel respondenten gaven ook te kennen aan het onderzoek mee te doen om een bijdrage te leveren aan de erkenning dat het nooit mee zo zal mogen toegaan als tijdens de ruiming het geval was.

* Er is een opvallend verschil tussen de impressies, die op de verschillende waarnemingsniveaus zijn gedaan. De uitspraken van de getroffen en bevonden veel emotionele en harde uitspraken. In hun verhalen en impressies zijn veel meer nuances te ontdekken, zonder dat de boodschap daardoor zwakker wordt. De reacties van de interviewers verraden veel meer streven naar een vervolg en rationaliteit alsmede de wens een niet al te somber beeld op te roepen.

* De zwaarte van de impressies en de intensiteit waarmee ze werden overgebracht onderstreept nadrukkelijk de meetresultaten. Niet alleen geven ze inzicht in de aard van de stress, marginalisatie en depressie, ook de gevolgen van het gebrek aan veerkracht komt in diverse impressies naar voren. Hier is een groep aan het woord die ernstig is geschokt door de gebeurtenissen.

Sommige impressies schetsen echter een veel positiever beeld dan de meetuitkomsten laten zien. Dat kan duiden op negatieve verdringing maar ook op de positieve wil om de schok snel achter zich te laten en vooral naar de toekomst te kijken.